

Отримано: 1 квітня 2023 р.

Прорецензовано: 1 травня 2023 р.

Прийнято до друку: 5 травня 2023 р.

e-mail: parasin@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7437-3892>

DOI: 10.25264/2519-2558-2023-17(85)-28-32

Миколенко Т. М. Синестезія пондусної ознаки: мовний вимір. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2023. Вип. 17(85). С. 28–32.

УДК: 811.161.2'373

Миколенко Тетяна Михайлівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка**СИНЕСТЕЗИЯ ПОНДУСНОЙ ОЗНАКИ: МОВНИЙ ВИМІР**

Синестезія – здатність людини сприймати ознаки окремої перцептивної модальності в диференційних координатах іншої. Вагову ознаку вважають однією з найдавніших форм характеристики предметів. У дослідженнях, проведених на матеріалі різних європейських мов, доведено високу, порівняно з іншими перцептивними характеристиками, здатність вагової ознаки виступати джерелом синестезійних переносів.

У результаті вивчення явища синестезії на матеріалі українського прозового тексту виявлено, що вагову ознаку часто вживають для характеристики явищ інших модальностей. Запропоновано ілюстрації до використання вагової ознаки «важкий» / «тяжкий» у модусах слуху, болю, зору, нюху, смаку, температури. Квантитативно виокремлено групою, у якій зафіксовано послуговування ваговою ознакою для характеристики власних об'єктів, є модус слуху (33 % матеріалу). Матеріал виявляє існування певних тематичних груп аудіальної лексики, що мають відкриту валентність до сприйняття вагової ознаки: назви і результати процесу мовлення, номінації, пов'язані з пересуванням, назви фізіологічних аудіальних явищ (зітхання), найменування тишини, аудіальне вираження емоцій. Меншою кількістю презентовано використання вагової ознаки в модусах болю (12%), зору (8%), нюху (5%), смаку (3%), температури (2% аналізованого матеріалу). У поодиноких випадках зафіксовано складні моделі поєднання вагової, больової та аудіальної ознак.

Вважаємо, що емотивна лексика виступає, разом з перцептивними модусами, компонентом синестезійних змін. Зарахування до лінгвістичних об'єктів синестезії галузі емоційного вияву кардинально змінює картину, оскільки модель ВАГА – ЕМОЦІЯ займає першу позицію у низці кількісної реалізації синестезійних переходів вагової ознаки (37%). Прикметники «важкий» / «тяжкий» використовують для характеристики страждання, суму, горя. Об'єктивовано наявність складних моделей відчуття, у яких поєднуються компоненти з вагової, аудіальної і емоційної сфер; вагової, візуальної та емоційної сфер.

Ключові слова: синестезія, тяжкий, важкий, прикметник, вагова ознака.

Tetiana Mykolenko,
PhD in Philology, Associate Professor,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

SYNESTHESIA OF THE WEIGHT FEATURE: LANGUAGE DIMENSION

Synesthesia is the ability of a person to perceive features of one perceptual modality in the differential coordinates of another. The weight feature is considered to be one of the oldest forms of characterizing objects. In the studies conducted on the material of various European languages, the ability of the weight feature to act as a source of synesthetic transfers has been proven to be high compared to other perceptual characteristics.

As a study result of the synesthesia phenomenon on the material of the Ukrainian prose text, it was found that the weight feature is often used to characterize the phenomena of other modalities. Illustrations for the use of the weight feature of "heavy" / "difficult" in the modes of hearing, pain, sight, smell, taste, and temperature have been found. The absolute favourite in the use of a weight feature to characterize personal objects turned out to be the modus of hearing (33% of the material). The material reveals the existence of certain thematic groups of audio vocabulary that have an open valence to the perception of a weight feature: names and results of the speech process, nominations related to movement, names of physiological audio phenomena (sighing), names of silence, audio expression of emotions. The use of the weight feature in the modes of pain (12%), vision (8%), smell (5%), taste (3%), and temperature (2% of the analysed material) is presented in a smaller number. In isolated cases, complex patterns of a combination of weight, pain and auditory features have been recorded.

We believe that emotional vocabulary, together with perceptual moduli, are a component of synesthetic changes. Enrolment of the field of emotional expression in the linguistic objects of synesthesia radically changes the picture, since the WEIGHT – EMOTION model occupies the first position in a number of quantitative realization of synesthetic transitions of the weight feature (37%). The adjectives "heavy" / "difficult" are used to describe suffering, sorrow, and grief. The presence of complex models of feeling, which combine components from the weight, auditory and emotional spheres, as well as weight, visual and emotional ones, has been objectified.

Keywords: synesthesia, heavy, difficult, adjective, weight feature, usual functioning.

Постановка проблеми. Тактильний спосіб відчуття вважають одним із найдавніших в історії розвитку людини, відтак вивчення питання синестезійних переходів ознаки, сприйнятої різними формами дотику, до інших сенсорних модальностей у світовій науці вже зумовило появу важливих результатів, про що свідчить хоч би узагальнений огляд аналізу проблеми (Smith, 2011). Ознака, сприйнята за допомогою різних форм дотику, є основним, найбільш затребуваним джерелом інтермодальної співдії. Нині синестезію часто називають молодю наукою, проте з огляду на велику кількість досліджень з цієї тематики, а також і на те, що основоположні роботи, зокрема у царині сенсорної лінгвістики, написано більше ніж пів століття тому, що для теперішньої швидкості інформаційних змін є терміном тривалим, погодитись із цим досить важко. Разом з тим студій з аналізованої проблематики, написаних на матеріалі української мови, порівняно небагато, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення синестезії в лінгвістиці інтенсифікується, акцентуючи увагу на нових матеріалах і нових завданнях. Основи синестезійних переходів отримали наукове тлумачення в працях багатьох учених (C. Jo, Y. Shen, F. Strik-Lievers, S. Ullmann, J. Williams, N. Yu, Q. Zhao). В україністиці проблему інтермодальної

експлікації тактильної ознаки досліджували Л. Алексеева, Н. Білик, О. Борисович, О. Вербицька, Л. Генералюк, С. Глазова, Н. Дмитрієва, Т. Єщенко, Т. Ковалевська, І. Колегаєва, Л. Маловицька, Х. Мелько, Р. Назарчук, А. Пермінова, О. Сарнавська, Т. Семигінівська, Е. Циховська, Т. Чаюк, Т. Чеснокова, Ю. Шамаєва, Л. Шулінова, С. Шурма та ін., проте спеціальні студіювання синестезійної об'єктивної пондусної ознаки (ознаки на позначення ваги, вагової – Т. Миколенко) поки відсутні.

Мета і завдання статті. Мета роботи – виявити специфіку синестезійних переходів ознаки «важкий» / «тяжкий» у прозових українських текстах. Мета роботи зумовлює конкретні завдання: окреслити теоретичні проблеми трактування синестезійних явищ; визначити типи синестезійної метафори (на матеріалі пондусної ознаки); установити квантитативні та структурні риси моделей синестезійних переходів ознаки «важкий» / «тяжкий». Об'єктом дослідження є когнітивно-семантичні механізми, що лежать в основі міжсенсорних переходів тактильної ознаки. Предмет дослідження – теоретичні та прикладні аспекти явищ інтермодальних переходів пондусної ознаки. Матеріалом для дослідження послуговували 300 мікроконтекстів з прозових українських творів XIX – XX ст., в яких об'єктивовано процес міжмодальних переходів вагової ознаки, позначеної лексемами «важкий», «тяжкий», що їх вважаємо абсолютними синонімами.

Виклад основного матеріалу. Попри порівняно високу результативність досліджень, синестезія в наш час демонструє явища, притаманні наукам у пору їх становлення. Показовим критерієм неусталеності, часто спричиненої постійним напливом нової інформації, що характерно значною мірою для рубіжних, міжпредметних наукових сфер, є термінологічна розмитість і багатоваріантність тлумачення основоположних постулатів. Внутрішньо прозорий у грецькій мові термін «синестезія», що дослівно означає «одночасне відчуття, сумісне почуття» (Загнітко, 2012: 269), потребує конкретизації, модифікації у різновекторних студіях про «кросмодальне сприйняття» (Ward, 2010). Постійне оновлення і поглиблення знань зумовлюють переоцінку критеріїв термінологічної номінації (R. Kadosh, D. Terhune, D. Eagleman, J. Simner, M. Lynall, C. Blakemore) (Overview, 2013). Учені найчастіше використовують формулювання нейропсихолога Р. Цитовича, який означив синестезію як «ненарочитий фізичний досвід міжчуттєвої асоціації», коли «стимуляція однієї сенсорної модальності спричинює сприйняття в одній або кількох інших модальностях», проте лінгвісти відчувають потребу в його корекції відповідно до специфіки науки (Cytowic, 1995). Український мовознавець А. Загнітко пропонує таке визначення: «Синестезія – 1) психологічний феномен, що полягає у виникненні відчуття однієї модальності під впливом подразника іншої модальності; 2) художній прийом, що полягає в поєднанні в одному тропі різних, інколи далеких асоціацій; 3) перенесення з однієї ознаки, що сприймається чуттєво, на іншу» (Загнітко, 2012: 269).

Незважаючи на те, що кросмодальне сприйняття початково зацікавило психологів, американський лінгвіст Б. Ворф у середині XX ст. наголошував на тому, що синестезія як можливість сприйняття за допомогою органів якогось одного відчуття явищ, що належать до царини іншого, стане більш зрозумілою завдяки лінгвістичній метафоричній системі, що передає непросторове уявлення («nonspatial experiences») за допомогою просторових термінів («spatial experiences») (Language, 1959: 155–156).

Нині у лінгвістиці найбільш чітко сформовано три вектори вивчення синестезійних явищ: синкретичний, когнітивний та метафоричний (Алексеева, 2020: 2). Прихильники метафоричного спрямування розвитку синестезії вважають її однією з форм метафори, «розглядаючи це явище в широкому розумінні (універсальна форма метафори) та вузькому розумінні (перенесення найменувань, які ґрунтуються на подібності відчуттів і сприймаються суб'єктом)» (Алексеева, 2020: 2). О. Селіванова акцентувала наявність сенсорного типу метафоризації, розвиненої на основі синестезії (Селіванова, 2012: 208).

Однією з функцій поетичної мови є відтворення емоційного світу людини. Як показує практика дослідження, велику частину моделей синестезійних переходів сенсорної ознаки утворюють її поєднання з номінаціями емоційних станів людини. Синестезія в системі мови передбачає формування складних образів, які дозволяють принаймні частково вербалізувати емоції.

Топологічні дослідження другої половини XX ст. і початку XXI ст. довели наукову прозорливість одного з основоположників синестезії, С. Ульмана, який ще в 60-х роках минулого століття визначив принцип «ієрархічної спрямованості» синестезійних переносів. Дослідник виокремив головні теоретичні постулати переходу сенсорної ознаки з одного модусу в інший:

- перехід відбувається від «низьких до «високих» відчуттів, нижчими, примітивними автор вважає дотик, смак і запах, а розвиненими – слух і зір;
- тактильні відчуття є найпоширенішим видом синестезійного джерела;
- слухове і зорове сприйняття найчастіше виступають у ролі цільового модусу. Було проаналізовано вияви синестезії у творах різних поетів XIX ст., відтак висновки, зроблені ученим, претендували на закономірний характер на обширному мовному просторі (Ullmann, 1967). Пізніше теоретичні постулати С. Ульманна були підтверджені іншими науковцями, зокрема, Дж. Вільямс довів міжмовну універсальність розвитку синестезійної семантики на основі «регульованих семантичних змін» (Williams, 1976: 473).

Майже в усіх студіях з виявлення форм синестезійних переходів зазначено, що найвищу активність з-посеред джерельних сфер демонструють ад'єктиви на позначення тактильного відчуття. Щоправда, мусимо акцентувати увагу на тому, що не всі дослідники залічують до тактильних відчуття, викликані сприйняттям ваги предмета, проте конкретизація цього питання не входить до завдань нашої роботи.

Результати роботи показали, що найбільш репрезентативними виявились переходи ознаки «важкий» / «тяжкий» з тактильного модусу до сфери емоційної та психічної об'єктивності. Загалом модель ВАГА – ЕМОЦІЯ займає 37 % аналізованого матеріалу. У центрі емоційного фрагмента перцептивної прозової експлікації локалізовано словосполучення з семантикою «нешастя», зокрема, «важке горе», «найтяжче горе», «тяжка біда»: *Я завзята, – говорила я даліше вже тремтячим голосом, – зломлюся або стануся для його і для себе важким горем, але я не зігнуся ніколи, вуйку, ніколи!* (Кобилянська, 1988). Лексеми «важкий», «тяжкий» у поєднанні з відповідними словами, що номінують емоцію суму, здатні відтворити різні конотативні відтінки душевного стану людини: «важка туга», «важка меланхолія», «важкий сум», «тяжка печаль», «тяжка журба», «тяжкий сум», «важкий жаль»: [...] *немов якась важка меланхолія сидить при воротах кожного*

села сірою жебрачкою і незримо чіпляється за його полу (Франко, 1979). Численними мікроконтекстами представлено сполуки аналізованих ад'єктивів з номінативами на позначення емоції страждання – «найтяжчі муки», «тяжкі муки», «тяжка мука»: *Невже ти не бачиш, не відчуваєш душею моєї кривди, моєї тяжкої муки?* (Франко, 1979). Часто контексти демонструють покаянні, найбільш напружені риси емоційних проявів: [...] і відтоді почнуть довгі роки *тяжкої ненависті до батька* [...] (Загребельний, 1979); *Образ, гора тяжкої образи дочки, людські поговори та сміхи, – все разом піднялось у голові матері, налягало їй на старе серце важким жалем...* (Мирний Панас, 1969); *Темна хвиля піднімалася йому від стін до грудей, чорна жаба прокидалася. Він здригнувся від тяжкого обридження, і раптом прокинулася в ньому лють* (Шевчук, 1983). Багатоликість, мінливість і невизначеність емоцій дозволяють використовувати їх узагальнену назву при описі душевного стану людини, відтак акценти переходять на ознаку, якими їх охарактеризовано: *Так лише блукали її очі безцільно, несупокійно, а неказанно важке, сумне чуття обгорнуло її душу...* (Мирний Панас, 1969).

Наше дослідження підтвердило на українському мовному ґрунті висновки світових лінгвістів про високу ступінь здатності «нижчих» форм відчуттів характеризувати ознаки об'єктів, приналежних до сфери звукової денотації. Модель ВАГА – ЗВУК, що займає майже 33% аналізованого матеріалу, є другою за чисельністю в синестетичному обсязі ознаки «тяжкий» – «легкий». Попри величезну кількість об'єктів, що продукують звуку і звукові процеси, дескриптори «важкий» / «тяжкий» презентують відкрити валентність тільки для певних груп звукових референтів.

Різноплановою виявилась семантика прикметників «важкий», «тяжкий» зі словами на позначення мовленнєвої діяльності людини і її результатів, хоч аналізована підгрупа є малочисельною: [...] *прочи дами* [...], *сталися досить тяжкі на слова і почали розглядатися довкола* [...] (Франко, 1978, Т. 15).

До другої підгрупи аудіальних лексем, що експлікують активний зв'язок з пондусною ознакою, належать слова на позначення звуків, продукуваних об'єктами та суб'єктами в процесі руху – «важкі кроки», «важка ступня», «важкий скрип черевиків», «важкі чоботи», «тяжка хода», «тяжкі ноги»: *Часом маю таке почуття, якби він перейшов через мене важкими грубими кроками, мов звір...* (Кобилянська, 1988).

Багатим емоційним тлом і конотативним ореолом марковано словосполучення на позначення відсутності звукового явища («важка тишина», «важка мовчанка» тощо), які формують третю підгрупу моделі ВАГА – ЗВУК: *Потім настала знов довга, важка тишина* (Франко, 1978, Т. 14).

До четвертої підгрупи належать словосполучення, що вказують на фізіологічну емоційно-звукову реакцію на ситуацію з акцентом на семантиці «який відбувається, проходить з напруженням, утрудненням» (Словник, 1970: 277) – «важке зітхання», «тяжке зітхання», «важке сапання», «важкий зойк»: *Важке зітхання вирвалось із її грудей* (Франко, 1978, Т. 14).

П'яту, найбільш чисельну підгрупу аудіальної лексики, що сполучається з ад'єктивами «важкий», «тяжкий», утворюють слова, в яких семантику звучання поєднано з емоційною; у результаті витворено складну модель синестезійних переходів ВАГА – ЗВУК + ЕМОЦІЯ. Її основу складають номінативи звукових проявів емоційних станів, зокрема, страждання: *Трохи згодом затіпалась його постать, схилилася голова на груди, почувлися важкі заводи плачу...* (Мирний Панас, 1969); *Спливе їй на думку та проклята ніч, коли він п'яний зневажив її, матір, тяжкими докорами...* (Мирний Панас, 1969). Зрідка словосполучення іменника з прикметником набирає фразеологізованих ознак і починає виконувати функцію емоційної характеристики. Так, «важке слово» в реченні стає синонімом лексеми «докір», акцентуючи увагу на емоції страждання, душевного болю: *Оже важчим здається Івасеві тихе, люб'язне материне слово, ніж суворе та грубе батькове* (Мирний Панас, 1969). Структурно взірцевими для аналізованої моделі є метафоризовані образи, в яких поєднуються окремі лексеми з аудіальним та емоційним значенням: *Горить, тріщить, ломиться, падає, кричить, лементує, молить... всі голоси зливаються в один голос – у голос невимірної тяжкої туги; скрізь чутно плач, лемент...* (Мирний Панас, 1969).

Асоціації між відчуттями від важкої дії і відчуттями, що виникають при певному рівні розвитку хвороби, привели до створення у мові синестезійної моделі ВАГА – БІЛЬ (12 % аналізованого матеріалу), репрезентованої в аналізованих текстах словосполученнями «важка хвороба», «важкий біль», «тяжчі напади», «тяжкий біль», «тяжкі хвороби», «тяжка недуга», «тяжка хвороба», «тяжкі рани», «тяжке ушкодження тіла» тощо: *Незважаючи на цілорічне лічення в шпиталі, Олекса Довбушук не міг прийти до повного здоров'я та позбутися всіх наслідків тяжких ран, нанесених йому товаришами* (Франко, 1978, Т. 14). Незважаючи на порівняну низьку частотність конститuentів аналізованої моделі, зауважимо існування її ускладненого варіанту, в якому в різних конфігураціях поєднано компоненти пондусної, больової та аудіальної галузі: [...] і сліпі, *виючи від нестерпного болю, бо немає тяжчого і дикішого болю для людини, аніж біль від осліплення, розбігалися по горах і долах...* (Загребельний, 1979); [...] і кожда їх розмова кінчилася *болючим, важким питанням* [...] (Франко, 1978, Т. 15).

Незважаючи на те, що сферу візуального відчуття вважають однією з основних адресних платформ синестезійних переходів, у наявному в нас матеріалі модель ВАГА – ЗІР фіксовано порівняно нечасто, у 8 % матеріалу: *Він замовк, і погляд його став важкий, понурий і нетямковитий* (Шевчук, 1983). Оказіональними варіантами представлено сполуки аналізованих ад'єктивів з іменниками «світло», «барви» тощо: [...] *барви, мов люди, бувають веселі, чисті, лагідні, [...] терпкі, урочисті, достойні, тяжкі, понурі, вбивчі* (Загребельний, 1979).

Номінативи очей людини в поєднанні з емоційною лексикою створюють основу моделі ВАГА – ЗІР + ЕМОЦІЯ: [...] *було повно ненависті в тому оці, ненависті тяжкої, нелюдської – чи то до моря, чи до корабля, чи й до нього, Сивоока* (Загребельний, 1979).

Наявність моделі ВАГА – НЮХ (5 % аналізованого матеріалу) свідчить про те, що важкість можна сприймати рецепторами, що відповідають за запахові відчуття. Специфікою такої моделі є те, що об'єктом характеристики є сам запах, мовно об'єктивованій лексемами «запах», «пах», «чад», «повітря», «дух»: *Озираюся, по своїй келії. [...] Не морю себе голодом, але тут важкий дух* (Шевчук, 1983).

Онтологічно смакові відчуття далекі від визначення ваги предметів, проте проведений аналіз показує, що система оцінювання ознак предметів є досить складною і дозволяє використовувати нетривіальні способи. Модель ВАГА – СМАК (3 % аналізованого матеріалу) задіяно тільки при характеристичності об'єктів, номінанти яких скупчено в лексичній групі «Назви процесів, зв'язаних зі споживанням їжі, та їх результатів»: – *Язик мій неподобне говорив, і все це через голод*

